

אופן עריכת המשניות בפרקים ד-ו

"סוד נוסף מסודות עריכת המשנה" מאת יעקב בזק, מתוך סיני עט

אין ספק, כי עיצובה הלשוני של המשנה והמבנה הארכיטקטוני של כל יחידה ויחידה שבתוכה הושפעו הרבה מכך, שהמשנה היתה מיועדת להימסר בעל פה, ולא בכתב. כל בעל לב שומע יחוש, כי יש שם במבנה המשפטים קצב פנימי, שמירה על שיווי משקל והקבלה בין החלקים השונים ממש, כאילו היה מדובר בפרקי שירה אמנותיים.

כבר העיר החכם זכריה פראנקל, כי המשנה נבנתה לפי כללים מסויימים כדרך כל יצירה אמנותית "למען היות כל אחד על מקומו ויהיו כל חלקי הבית אהוים זה בזה". ר' זכריה פראנקל שם לו למטרה לגלות את העקרונות והכללים, שסודרה המשנה על פיהם, כשהוא נעזר בכתביהם של גדולי ישראל מן הדורות שקדמו לו, שאף הם עמלו לגלות זאת.

אחד הכללים הסמויים, שעל פיהם סודרה ונוסחה המשנה, הוא העיקרון האריתמטי. דורות הרבה נלאו חכמים לגלות מה הוא העיקרון המנחה בסדר המסכתות בכל אחד מששת סדרי המשנה. על שום מה הוקדמה - בניגוד לסדר ההגיוני - מסכת גיטין למסכת קידושין, ועל שום מה באה תחילה - בניגוד לסדר הזמנים - מסכת סוכה ורק לאחריה מסכת ראש השנה?

חכמי התלמוד עצמם דנו בנימוקים לסמיכותן של מסכתות מסויימות זו לזו ונתנו טעם, המבוסס על תוכן הדברים. בדרך זו הלך גם הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשניות. אף רב שרירא גאון נדרש לשואליו בעניין סדר המסכתות; ואילו המאירי העלה סברה, שמא אין כל עיקרון בסדרן של המסכתות, אלא הן "על דרך המקרה". אולם, כפי שהראו החוקרים, העיקרון המנחה בסידור המסכתות לא היה כלל על בסיס של תוכן כלשהו, אלא על בסיס כמותי. כלומר, מסכת שמספר פרקיה גדול יותר הוקדמה למסכת שמספר פרקיה קטן. וכך, למשל, בסדר מועד באו המסכתות בסדר זה:

שבת	-	24 פרקים
עירובין	-	10 פרקים
פסחים	-	10 פרקים
שקלים	-	8 פרקים
יומא	-	8 פרקים
סוכה	-	5 פרקים
ביצה	-	5 פרקים
ראש השנה	-	4 פרקים
תענית	-	4 פרקים
מגילה	-	4 פרקים
מועד קטן	-	3 פרקים
חגיגה	-	3 פרקים

בדומה לכך היה תמוה, על שום מה הקדימה המשנה על פי רוב דברי בית שמאי לדברי בית הלל. והנה נתברר, כי הפתרון לכך הוא, כי דרך התנא לשנות באחרונה דברי מי שהלכה כמותו. ואכן נמצא במשנה, כי נשנו דברי בית הלל באחרונה רק באותם מקומות שהלכה כמותם, ולא דייקו לסיים בדברי בית הלל בהלכות שחזרו להורות כבית שמאי.

להלן ננסה לעמוד על בעיה אחרת בעניין הסידור הפנימי של המשנה. במספר מקומות במשנה מפורטים בנושאים שונים דרכים שהן מותרות, וכנגדן דרכים שהן אסורות. דרך התנא לשנות נושאים כאלה בהצבת שאלה בתחילה - כגון: במה מדליקין ובמה אין מדליקין? או: במה טומנין ובמה אין טומנין? - ולאחר מכן באה התשובה לשתי השאלות, החיובית והשלילית. אילו היתה התשובה לפי סדר השאלה, על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון, היתה צריכה לבוא תחילה התשובה, על השאלה החיובית - במה מדליקין, במה טומנין וכו' - ורק לאחר מכן התשובה על השאלה השלילית - במה אין מדליקין, במה אין טומנין וכו'. והנה, כידוע, משיב התנא תחילה על השאלה האחרונה דווקא, ורק לאחר מכן על השאלה הראשונה. ושוב, אילו נשמר סדר זה בכל המשניות שנשנו על אותה דרך, היתה המסקנה כי העיקרון המנחה בכל אותן משניות הוא ההקבלה הכימית המצטלבת, כלומר - להשיב תחילה על השאלה האחרונה ("פתח במאי דסליק מיניה"), ולאחר מכן להשיב על השאלה הראשונה. ואולם במשניות אחרות שנשנו על דרך זאת המשנה משיבה תחילה על השאלה הראשונה, ורק לאחר מכן על השאלה האחרונה,

ומתעוררת הבעיה, אם אין כאן כל עיקרון קבוע: עתים המשנה נשנית לפי עקרון ההקבלה הכיאסטי, ועתים לפי עקרון ההקבלה הישרה; או שמא בכל זאת ישנו עיקרון אחד, שעל פיו נשנו כל אותן משניות?

כידוע, העסיקה אף בעיה זאת את חכמי התלמוד. בראש מסכת נדרים דנה הגמרא, בשאלה, אם העיקרון שבסדר הדברים שבמשנה הוא העיקרון הכיאסטי: "ההוא דסליק מיניה - ההוא מפרש ברישא"; או שמא עקרון ההקבלה הישרה: "ההוא דפתח - ההוא מפרש ברישא". בתחילת הדיון הגמרא מביאה כמה מקומות במשנה, שהסדר בהם הוא לפי העיקרון הראשון. לאחר מכן הגמרא דנה במספר מקומות, שבהם המשנה מביאה ארבעה אלטרנאטיבות, והתשובות מופיעות שם לפי העיקרון של "ראשון ראשון תחילה". אולם הגמרא מוציאה מיד קבוצה זו מן הדיון, לפי שהמאפיין קבוצה זו הוא קיום אלטרנאטיבות מרובות, ולא שתיים בלבד. כאשר האלטרנאטיבות מרובות, הרי השיטה הנוחה ביותר היא לדון בהם לפי העיקרון של "ראשון ראשון תחילה". בסוף דיוננו מובא הפרק "במה בהמה יוצאת ובמה אינה יוצאת" והנה שם התשובה מסודרת דווקא לפי העיקרון של הקבלה ישרה, "ראשון ראשון תחילה" ("יוצא גמל" וכו') ורק לאחר מכן באה הרשימה השלילית ("ובמה אינה יוצאת? לא יצא גמל במטוטלת" וכו'). הגמרא מגיעה איפוא למסקנה, שאין בעניין זה עיקרון קבוע, אלא - לעתים המשנה מסודרת לפי העיקרון הראשון (הכיאסטי), ועתים לפי העיקרון השני (הישר). באותו נושא עוסקת הגמרא בראש מסכת נזיר. אף שם המסקנה היא, כי יש משניות שסידורן לפי העיקרון האחד, ויש משניות שסידורן לפי העיקרון השני, אך מעלים שם את הסברא, כי התנא פותח תחילה באיסור שהוא חמור יותר או בנושא שהוא חביב יותר.

והנה נראה, כי ניתן להצביע על עיקרון משותף וקבוע לכל המשניות הללו. חכמי התלמוד חיפשו עיקרון מהותי, המבוסס על תוכן העניינים והגיעו למסקנה הנכונה, כי אין לגלות עיקרון אחד כזה. ברם, כפי שיתברר מיד, העיקרון, שהמשנה ערוכה על פיו במקומות אלה, הוא העיקרון האריתמטי-הכמותי. לאמור, כאשר רשימת הפרטים החיוביים היא המרובה, המשנה פותחת בהרצאת הפרטים החיוביים, ואילו כאשר רשימת הפרטים השליליים היא הארוכה, המשנה פותחת בהרצאת הפרטים השליליים.

נבחן איפוא את כל המשניות שהזכרנו ונוכיח את דברינו:

(1) שבת ב א: במה מדליקין ובמה אין מדליקין?
אין מדליקין (א) לא בלכש (ב) ולא בחוסן (ג) ולא בכלך (ד) ולא בפתילת האידן (ה) ולא בפתילת המדבר (ו) ולא בירוקה שעל פני המים; (ז) לא בזפת (ח) ולא בשעווה (ט) ולא בשמן קיק (י) ולא בשמן שריפה (יא) ולא באלייה (יב) ולא בחלב...
וחכמים מתירין בכל השמנים (א) בשמן שומשמין (ב) בשמן אגוזים (ג) בשמן צנונות (ד) בשמן דגים (ה) בשמן פקועות (ו) בעטרן (ז) ובנפט...
הרי לפנינו הוכחה, כי התנא פותח ברשימה הארוכה (12 פרטים) ומסיים ברשימה הקצרה (7 פרטים).

(2) שם ד א: במה טומנין ובמה אין טומנין?
אין טומנין (א) לא בגפת (ב) ולא בזבל (ג) לא במלח (ד) ולא בסיד (ה) ולא בחול, בין לחים בין יבשים (ו) לא בתבן (ז) ולא בזגים (ח) ולא במוכים (ט) ולא בעשבים בזמן שהן לחים, אבל טומנין בהם כשהן יבשים.
טומנין (א) בכסות (ב) ובפרות (ג) בכנפי יונה (ד) ובנסורת של חרשים (ה) ובנעורת של פשתן דקה...
(ו) טומנין בשלחים ומטלטלין אותן (ז) בגיזי צמר ואין מטלטלין אותן...
אף כאן התנא פותח ברשימה הארוכה (תשעה פרטים) ומסיים ברשימה הקצרה (שבעה פרטים).

(3) שם ה א: במה בהמה יוצאה ובמה אינה יוצאה?
יוצא (א) הגמל באפסר (ב) ונאקה בחטם (ג) ולובדקיס בפרומביא (ד) וסוס בשיר (ה) וכל בעלי השיר יוצאים בשיר ונמשכים בשיר ומזין עליהם וטובלין במקומן. (ו) חמור יוצא במרדעת בזמן שהיא קשורה לו (ז) זכרים יוצאים לבובין (ח) רחלות יוצאות שחוזות, כבולות וכבונות (ט) העזים יוצאות צרות...
ובמה אינה יוצאה? (א) לא יצא גמל במטוטלת, לא עקוד ולא רגול (ב) וכן שאר כל הבהמות (ג) לא יקשור גמלים זה בזה וימשוך, אבל מכניס חבלים לתוך ידו וימשוך ובלבד שלא יכרוך (ד) אין חמור יוצא במרדעת בזמן שאינה קשורה לו ולא בזוג אעפ"י שהוא פקוק ולא בסולם שבצוארו ולא ברצועה שברגלו (ה) ואין התרנגולין יוצאין בחוטין ולא ברצועות שברגליהם (ו) ואין הזכרים יוצאין בעגלה שתחת האליה שלהן (ז) ואין הרחלים יוצאות חנונות (ח) ואין העגל יוצא בגימון (ט) ולא פרה בעור הקופד ולא ברצועה שבין קרניה...
במשנה זאת שתי הרשימות מכילות מספר שווה של פרטים (תשעה), ועל כן סדר התשובה הוא לפי העיקרון של "ראשון ראשון תחילה", לפיכך באה רשימת הפרטים החיוביים תחילה, ולאחריה רשימת הפרטים השליליים.

(4) שם ו א: במה אשה יוצאה ובמה אינה יוצאה?

לא תצא אשה (א) לא בחוטי צמר (ב) ולא בחוטי פשתן (ג) ולא ברצועות שבראשה ולא תטבול בהן עד שתתפרם (ד) ולא בטוטפת (ה) ולא בסנבוטין בזמן שאינן תפורין (ו) ולא בכבול לרשות הרבים (ז) ולא בעיר של זהב (ח) ולא בקטלא (ט) ולא בנזמים (י) ולא בטבעת שאין עליה חותם (יא) ולא במחט שאינה נקובה. ואם יצאת - אינה חייבת חטאת.

לא יצא האיש (א) בסנדל המסומר (ב) ולא ביחיד בזמן שאין ברגלו מכה (ג) ולא בתפילין (ד) ולא בקמיע בזמן שאינו מן המומחה (ה) ולא בשריון (ו) ולא בקסדא (ז) ולא במגפים. ואם יצא - אינו חייב חטאת.

לא תצא אשה (א) במחט הנקובה (ב) ולא בטבעת שיש עליה חותם (ג) ולא בכוליאר (ד) ולא בכובלת (ה) ולא בצלוחית של פליטון. ואם יצאה - חייבת חטאת דברי רבי מאיר. וחכמים פוטרין בכובלת ובצלוחית של פליטון.

לא יצא האיש (א) לא בסיף (ב) ולא בקשת (ג) ולא בתריס (ד) ולא באלה (ה) ולא ברומח. ואם יצא חייב חטאת... בירית - טהורה ויוצאין בה בשבת. כבלים - טמאין ואין יוצאים בהם בשבת.

יוצאת אשה (א) בחוטי שער בין משלה בין משל חברתה בין משל בהמה (ב) ובטוטפת (ג) ובסנבוטין בזמן שהן תפורין (ד) בכבול ובפאה נכרית לחצר (ה) במוך שבאזנה (ו) ובמוך שבסנדלה (ז) ובמוך שהתקינה לנידתה (ח) בפלפל (ט) ובגרגיר מלח (י) ובכל דבר שתיתן לתוך פיה ובלבד שלא תיתן לכתחילה בשבת. ואם נפל - לא תחזיר. (יא) שן תותבת ושן של זהב - רבי מתיר, וחכמים אוסרים.

(יב) יוצאה בסלע שעל הצינית (א) הבנות יוצאות בחוטין ואפילו בקיסמין שבאזניהן (ב) ערביות יוצאות רעולות (ג) ומדיות פרופות (ד) וכל אדם, אלא שדברו חכמים בהווה. פורפת על האבן ועל האגוז ועל המטבע ובלבד שלא תפרוף לכתחילה בשבת.

(א) הקטע יוצא בקב שלו, דברי רבי מאיר, ורבי יוסי אוסר. ואם יש לו בית קיבול כתותים - טמא. (ב) סמוכות שלו טמאין מדרס ויוצאין בהן בשבת ונכנסין בהן בעזרה. (ג) כסא וסמוכות שלו טמאין מדרס ואין יוצאין בהן בשבת ואין נכנסין בהן בעזרה. (ד) אנקטמין טהורין, ואין יוצאין בהן.

(א) הבנים יוצאין בקשרים (ב) ובני מלכים בזוגין (ג) וכל אדם, אלא שדברו חכמים בהווה. (א) יוצאין בביצת החרגול (ב) ובשן של שועל (ג) ובמסמר הצלוב משום רפואה דברי רבי מאיר. וחכמים אומרים: אף בחול אסור משום דרכי האמורי.

(5) חולין ו ז: במה מכסין ובמה אין מכסין?

מכסין (א) בזבל הדק (ב) ובחול הדק (ג) בסיד (ד) ובחרסית (ה) ובלבנה ובמגופה שכתשן. אבל אין מכסין (א) לא בזבל הגס (ב) ולא בחול הגס (ג) ולא בלבנה ובמגופה שלא כתשן...

גלוי לעין, כי התנא פותח תמיד ברשימה שהיא ארוכה יותר. בפרק במה מדליקין הוא פותח ברשימת שנים עשר פרטים שאין מדליקין בהם, ומסיים בשבעה פרטים שמדליקין בהם. בפרק במה טומנין הוא פותח ברשימת תשעה דברים שטומנין בהם, ומסיים בשבעה דברים שאין טומנין בהם. בפרק במה בהמה יוצאה הוא פותח ברשימת תשעה דברים שבהם הבהמה יוצאה, ומסיים בתשעה דברים שבהם אין הבהמה יוצאה (הרי שאם מבחינה מספרית שני החלקים שווים, התנא מעדיף לפתוח בתשובה לשאלה הראשונה!). בפרק במה אשה יוצאה התנא פותח ברשימת אחד עשר פרטים שלא תצא האשה בהם והוא עובר לרשימת שבעה דברים אצל האיש (תחילה האשה, לפי שרשימת פרטיה ארוכה מזו של האיש!) שלא יצא בהם, ואם יצאו אינם חייבים חטאת, מכאן התנא עובר לרשימה של חמשה דברים אצל האשה וחמישה דברים אצל האיש, שלא יצאו בהם, ואם יצאו, חייבים חטאת. עד כאן רשימת פרטים שאסור לצאת בהם בשבת, והם כוללים בסך הכל עשרים ושבעה פרטים. מכאן התנא עובר לרשימה של שנים עשר פרטים, שבהן האשה יוצאה בשבת. לאחר מכן באה רשימה של ארבעה עניינים שונים, שנשים יוצאות בהן ורשימה של ארבעה עניינים שונים לגבי קיטע, שניים שבהן יוצאים ושניים שבהן אין יוצאין, ועוד שתי רשימות קצרות בעניינים מיוחדים, שלושה פרטים בכל עניין, שבהם יוצאים בשבת. בסך הכל עשרים וארבעה פרטים, שבהם יוצאים בשבת. וכך גם במסכת חולין, תחילה חמישה פרטים שבהם מכסין את הדם, ואחר כך שלושה פרטים שבהן אין מכסין את הדם.

נמצאנו למדים, כי קיים עיקרון קבוע בסידור משניות אלו, ואין הדבר מקרי בלבד. העיקרון הוא - שהתנא פותח תמיד ברשימה הארוכה יותר שברשימות שהוא בא לפרטן, בין שהרשימה שלילית ובין שהיא חיובית.

חכמי הגמרא חיפשו טעם מהותי הקשור בתוכן העניינים, ועל כן הגיעו למסקנה, כי אין עיקרון אחיד בעניין זה, ועתים התנא פותח בתשובה לשאלה השנייה, לפי שבה סיים, ועתים פותח התנא בתשובה לשאלה הראשונה לפי העיקרון של "ראשון ראשון ואחרון אחרון". ואולם נוכחנו, כי העיקרון האמיתי בסידור המשניות הללו הוא אריתמטי, כשם שסדר המסכתות בכל אחד מן הסדרים מבוסס על עיקרון אריתמטי.